

درباره مسیری که روزگاری میزبان جنوبی‌ترین قراول‌خانه مشهد بود

«مهرآیین»؛ کوچه‌ای گرفتار بین دیروز و امروز

رضا سلیمان نوری تغییرات رخ داده در ساختار اجتماعی و انسانی شهر مشهد، به حدی زیاد است که بسیاری از کوچه‌ها و مسیرهای بافت صفوی یا دقیق‌تر یگویم شاه‌طهماسبی شهر، در یک سردرگمی خاص گرفتار شده‌اند. از یک سو پلاک‌های موجود در این کوچه‌ها مورد توجه سرمایه‌گذارانی قرار گرفته‌است که قصد ایجاد بناهای اقامتی کوچک و بزرگ را دارند و از دیگر سو هستند خانواده‌هایی که هنوز دل بسته حضور در این بافت‌اند و حاضر به فروش پلاک‌های خود نیستند. البته این گروه دوم خود به دو دسته تقسیم می‌شوند، برخی از آنان علاوه بر اینکه حاضر به فروش پلاک خود نیستند، منزل مسکونی خود را هم ترک نمی‌کنند و در آن سکونت دارند اما برخی دیگر این منزل را یادگار آبا و اجدادی می‌دانند و کج‌دار و مریز به حفظ آن می‌پردازند. این چندگانگی باعث شده‌است بسیاری از کوچه‌های بافت قدیم شهر، به‌ویژه در محدوده منطقه ۸ که از تخریب‌های منظم ناشی از طرح توسعه حرم مطهر رضوی و نوسازی اطراف آن در امان مانده‌اند، تبدیل به گذرهایی گرفتار بین دیروز و امروز شوند.
فرعی مهرآیین، با عمری ۱۵۰ساله در کوچه چهنو (امام رضا^(ع)، ۵۰، نمونه بارزی از مسیرهای گرفتار در این وضعیت است.

خانه قدیمی حاشیه کوچه بین مهرآیین سه و پنج

«مهرآیین» در دوران پهلوی‌ها

وضعیت کوچه قراول‌خانه تا زمانی که برج وباروی شهر هنوز وجود خارجی داشت، یعنی میانه‌های دهه۲۰قرن ۱۴خورشیدی، نسبت به سال‌های قبل تغییر چندانی پیدا نکرد. تنها در این مدت و باتوجه به تغییراتی که در سیستم انتظامی شهر پیش آمد، ابتدا قراول‌خانه تعطیل و سپس تخریب شد، بدین‌گونه مهم‌ترین وجه ممیزه کوچه از فرعی‌های اطراف حذف شد؛ همچنین تعداد درخورتوجهی از خانه‌باغ‌های کوچه در طول این دوره زمانی حدود سی‌ساله تغییر مالکیت دادند و به قطعات کوچک‌تر مسکونی تبدیل شدند. این امر باعث شد تعداد فرعی‌های غربی و شرقی کوچه به ترتیب به سه و چهار فرعی افزایش پیدا کند. البته همه این فرعی‌ها بن‌بست بودند و فقط نخستین فرعی شرقی کوچه دارای ساختاری متفاوت با بقیه بود و خود به دو شاخه جنوبی و شمالی تقسیم می‌شد که هر دو شاخه پس از چند شکست بدون اتصال با کوچه دیگری به پایان می‌رسیدند. مهم‌ترین تغییر این مسیر در سال‌های بعد خارج شدن آن از بن‌بست بودن و اتصال با سایر مسیرهای دورن شهری بود. این مهم پس از حذف برج وباروی شهر و ایجاد کوچه‌رانندگان باامام‌رضا^(ع) در حدود دهه۴۰حاصل شد و بدین‌گونه کوچه موردنظر که از قراول‌خانه به مهرآیین تغییر نام پیدا کرده بود، به مسیری تبدیل شد که کوچه چهنو را به دیگر محلات شهر مرتبط می‌کرد؛ البته در این دوران هم روند تخریب و کوچک شدن خانه‌های کوچه ادامه داشت؛ همچنین در همین سال‌ها و پس از دولتی شدن برق، دومین پلاک غربی کوچه به بست شرکت توزیع برق اختصاص پیدا کرد تا شرایط بهره‌مندی اهالی کوچه از این نعمت ایجاد شد. این بست با عنوان پست برق حق‌پرستان هنوز هم در همان مکان دیده می‌شود. سرانجام اینکه یگانه مکان مذهبی کوچه، یعنی مسجد حضرت علی بن‌الحسین^(ع) نیز در همین دوران در بخش انتهایی کوچه و یک پلاک قبل از اتصال دو کوچه رانندگان و مهرآیین ساخته شد.

سردر خانه قدیمی حدادی متعلق به دوره پهلوی اول

از خانواده کریمی یاد کرد که روزگاری دراز در این کوچه ساکن بودند اما پس از فوت بزرگ خانواده در سال گذشته، منزلشان تخریب شد و در حال تبدیل به فضایی اقامتی است. خانواده‌های جورابچی، سیدیضایی و بندی هم از دیگر خاندان‌هایی هستند که دورانی از زندگی خود را در این کوچه سپری کرده‌اند. خانواده‌های حق‌پرستان، طالپی، جعفری، صدق، عرب‌زاده، موسوی و برات‌زاده هم دیگر خاندان‌هایی محسوب می‌شوند که روزگاری پلاک‌های متعددی از این کوچه را در اختیار داشته‌اند و اکنون تعدادی از وابستگان آن‌ها در این کوچه ساکن‌اند یا تبدیل پلاک‌های مسکونی خود به اقامتی از طریق آن امرار معاش می‌کنند.

چهره‌های شاخص کوچه «مهرآیین»

تغییرات بسیار بافت

کوچه در ادوار مختلف باعث شده‌است اکنون تعداد ساکنان قدیمی کوچه یا آنانی که از گذشته آن خبر دارند، به تعداد انگشتان دست هم نرسد. یکی از قدیمی‌ترین خانواده‌های ساکن کنونی کوچه، خاندان حدادی است که هرچند اصلیتی یزدی دارد، جزو قدیمی‌های کنونی کوچه مهراندیش محسوب می‌شود. دیگر خانواده قدیمی ساکن کوچه، خانواده صفاریان است که از دهه۶۰در این کوچه سکونت دارد.

خانواده مقدم هم که محل سکونت سابق خود را تبدیل به واحد اقامتی کرده است، از دیگر خانواده‌هایی است که روزگاری در این کوچه ساکن بوده و اکنون هم محل ارتزاق خانواده در این مسیر است؛ همچنین باید

ضبط کرده‌اند. برخی معتقدند که «گون» در این واژه، معنای گنبدی دهد و دلیل تعدا استفاده از این‌سازه در معماری روستا برگزیده شده‌است.

با این حال، پژوهش‌میدانی کمتر چنین فرضی را به‌ذهن متبادرمی‌کند. در این بین، شواهد دیگری نیز دیده می‌شود که می‌توانند در فهم معنای واژه مؤثر باشد. در روستاهای اطراف مشهد، به‌ویژه کوهپایه‌های بینالود، استفاده از واژه «گون» یا تلفظ «گُن» هنوز متداول است. قدیمی‌های روستاهایی مانند ازغند یا مایان، هنوز هم این

معضلات و مشکلات کوچه «مهرآیین»

قدیمی کوچه است- در کنار عکس امام خمینی^(ره) و رهبر انقلاب اسلامی عکس سیدالشهدای مقاومت، شهید سید حسن نصرا.... هم نصب شده است. این توجه ویژه گردشگران خارجی به اقامتی‌های موجود در کوچه در حالی به‌وقوع پیوسته‌است که هنوز تعداد درخورتوجهی پلاک قدیمی در کوچه دیده می‌شود. برخی از این پلاک‌های قدیمی مانند منزل حدادی در آخرین فرعی غربی کوچه، و منزل قرارگرفته در حاشیه کوچه، بین مهرآیین ۷و۵، واجدارزش ثبت ملی هستند. در همین حال برخی پلاک‌های کوچه در حال تغییر وضعیت از مسکونی به اقامتی‌اند و در نتیجه صداهای ناخوش بسیاری هم در کوچه شنیده می‌شود. قرار گرفتن موارد ذکرشده در بالا، در کنار یکدیگر باعث شده‌است مسیر صاف و مستقیم کوچه قراول‌خانه عهد ناصرالدین‌شاهی اکنون به دلیل تعداد زیاد پیش‌رفت و پس‌رفت‌های بناهای موجود در کوچه (نسبت به بدنه اصلی آن)، به مسیری دندان‌موشی تبدیل شود.

معضلات و مشکلات کوچه «مهرآیین»

مهم‌ترین تفاوت داستان سرگذشت کوچه مهرآیین در سال‌های قبل و بعد از انقلاب به مانند بسیاری دیگر از کوچه‌های این محدوده از شهر، ماجرای علاقه خاص اقامتی‌سازان به این کوچه و مقاومت برخی از اهالی در برابر خواسته آنان است. این مسئله که از دهه۸۰ به این سو به شدت افزایش پیدا کرد، باعث شد کوچه مهرآیین که روزگاری یکی از کوچه‌باغ‌های دل‌آسای شهر بود، به فضایی گرفتار بین دیروز و امروز تبدیل شود. بخش درخورتوجهی از پلاک‌های کوچک و بزرگ کوچه طی دو دهه اخیر به بناهای مختلف اقامتی تبدیل شده‌اند تاجایی که برخی از این بناها به‌عنوان مقاهای خاص گردشگران پیرا ایرانی شناخته می‌شوند. این امر تا آن حد گسترده شده که در برخی مجتمع‌های اقامتی کوچه علاوه بر ساعت رسمی ایران، ساعات رسمی کشورهای عرب حاشیه خلیج همیشه فارس هم به نمایش گذاشته شده‌است؛ همچنین در یکی از این اقامتی‌ها- که از قضا در اختیار فرزند یکی از ساکنان

مرضیه‌تراپی ا قنات گناباد یکی از مشهورترین قنات‌های مشهد قدیم بوده‌است، قناتی به‌عایت پربآب که با استفاده از ظرفیت آن، استخر بزرگ کوهسنگی پر می‌شد. این قنات پربآب، نامش را از روستایی واقع در هفت فرسخی شهر مشهدمی‌گرفت که طبق گزارش «کتابچه میان‌ولایت»، در دوره ناصرالدین‌شاه بیش از صد خانوار جمعیت داشت و در زمره موقوفه‌های آستان قدس رضوی به حساب می‌آمد، با این حال، اطلاعات ما درباره نام‌گذاری این قنات قدیمی، محدود به نام روستاست و اصولاً از سبقه این نام و معنای مستتر در آن، اطلاعی نداریم. از آنجا که اسم این روستا و قنات آن، مشابه بیرونی مشهورتری مانند شهر گناباد دارد، معمولاً

کشف تاریخ

درباره یکی از ظرفیت‌های کم‌دیده‌شده توس

«چهاربرج» و خانه‌باغ قدیمی‌اش

عمارت چهاربرج

هادی دقیق| منطقه توس در شمال غربی مشهد، امروز به عنوان یک منطقه گردشگری شناخته‌می‌شود و حتی باغ‌ویلاهای فراوان آن هم گواه‌تقریخی بودن منطقه‌است؛ باغ‌ویلاهایی که همه‌شان قانونی و مجاز ساخته نشده‌اند و حالا خیلی از همین باغ‌ویلاها بلای جان توس شده‌اند. با وجود این، این نوع سازه‌ها در این منطقه قدمت دارند. یکی از این خانه‌باغ‌ها که متعلق به دوره قاجار است، در روستایی به نام چهاربرج در بولوار شاهنامه و پیش از رسیدن به برج وباروی توس تاریخی قرار دارد. از سه‌راه فردوسی که به سمت آرامگاه حرکت کنیم، آبادی‌های اکبرآباد، حاجی‌آباد و کلاته‌برفی را باید رد کنیم تا به روستای چهاربرج برسیم. بولوار شاهنامه درست از وسط روستا عبور می‌کند. چهاربرج چند بنای قدیمی دارد؛ یکی همان زورخانه و موزه آیین‌های پهلوانی «شه‌لافتی» است و دیگری یخدان قدیمی و بعد آن، انبارهای قدیمی غله است. به جز این‌ها، خانه‌باغ چهاربرج توس« است که مهر۱۳۸۴ در فهرست آثار ملی ایران ثبت شده‌است. بخشی از این خانه‌باغ متعلق به دوره قاجار و بخشی مربوط به اوایل دوره پهلوی است. خانه‌باغ چهاربرج توس تزئینات و معماری زیبایی دارد و از سال ۱۳۹۸ زمزمه‌های بازسازی آن به دست اداره میراث فرهنگی خراسان رضوی و شهرداری مشهد به گوش می‌رسید و کم‌کم باید منتظر بهره‌برداری از آن باشیم. البته اینکه همچنان برای نمایش این خانه قاجاری به در بسته بخوریم هم چندان دور از ذهن نیست. برای دسترسی به خانه‌باغ باید شاهنامه۴۸ را تا انتها هفت پیش از اینکه کوچه با زاویه نود درجه به سمت راست کج شود، سمت چپ، کوچه‌ای فرعی است که به خانه‌باغ چهاربرج می‌رسد و از اینجا به بعد، از تابلوهای راهنما هم می‌شود نشانی آن را پیدا کرد.

● خانه‌باغ «چهاربرج»، آخرین بازمانده

از آنجاکه در حاشیه کشف رود استقرارهای میلیون‌ساله از انسان کشف شده‌است، تخمین‌زدن تاریخ منطقه چهاربرج کار ساده‌ای نیست. با وجود این، آنچها شواهد معماری امروز چهاربرج پیداست، می‌توان تاریخی سبب چهارصدساله برای آن در نظر گرفت. یکی از بناهای بازمانده منطقه، خانه‌باغ چهاربرج است؛ خانه‌باغی که درست در آخرین قسمت روستا و چسبیده به باغ‌ویلاهایی قرار دارد که دیگر نشانی از معماری اصیل و چشم‌نواز در آن‌ها یافت نمی‌شود و اکنون بناهایی با نمایی رومی و سنگ بی‌روح و خشک، اطراف این بنای آجری را پر کرده‌است.

چهاربرج همان‌طور که از نامش پیداست، قلعه‌ای با چهار برج بوده‌است. خانه‌باغ چهاربرج هم بین اهالی به خانه اربابی معروف است. دلیل این نام‌گذاری نیز این است که این خانه‌باغ، در قدیم به خان یا ارباب روستا تعلق داشته‌است. با وجود این، وقتی رفته‌رفته فضای ارباب‌رعیتی در جامعه ایران برچیده شد، اربابان کم‌کار شدند و این خانه‌باغ نیز فروخته شد. با همه این‌ها هنوز دقیق نمی‌دانیم این خانه‌باغ چه سالی ساخته شده، اما از تزئینات آن پیداست که مربوط به اواخر دوره قاجار است؛ تزئیناتی از جمله آجرهای قالبی موسوم به سینه‌کفتی و قاشقی در رخ‌بام، قاب‌بندی‌هایی با تزئینات شمشه و لوزی، آجرهای خفته‌راسته و حصیری و قوس‌های هلالی متداول دوره قاجار و پهلوی.

خانه‌باغ چهاربرج به نوعی معرف بناهای برون‌گرا و کوشک ایرانی در این منطقه است. این گونه بناها معمولاً وسط باغ و متناسب با اقلیم منطقه و براساس اصول معماری ایرانی ساخته می‌شدند. در کل، خانه‌باغ چهاربرج تداعی‌کننده خان و خان‌سالاری و طبقه‌بندی‌های اجتماعی ارباب‌رعیتی دوره قاجار و پهلوی است. روی هم رفته، این خانه‌باغ را می‌شود آخرین بازمانده باغ‌سازی در توس دانست.

● اصالت کوشک‌سازی توس

این اثر ثبت ملی شده، باغی است به وسعت چهار هکتار، در انتهای ضلع شرقی آن نیز ساختمان مسکونی یا کوشک باغ قرار دارد که به بنای ارباب‌نشین موسوم است. پلان این بنا مستطیل است و با مصالح خشت، آجر چوب، سنگ و شیروانی‌ای با ورقه‌های فلزی ساخته شده‌است. پلان تودرتوی این بنای زیبا به چهار بخش تقسیم می‌شود؛ زمستان‌نشین، کرسی‌خانه، تابستان‌نشین و حوض‌خانه. پس از ورودی بنا، در دو طرف باغ، دو باغچه دراز قرار دارد که به حوضی‌گرد در حدفاصل بنا و باغچه‌ها می‌رسد.

فضای زمستان‌نشین ساختمان باغ درست روبه‌روی این حوض‌گرد و در ضلع جنوبی شامل یک اتاق پذیرایی با درهایی است که روبه بهار خواب بازمی‌شود. سقف بهار خواب نیز با چهار ستون روی کفی قرار دارد که چند پله از حیاط باغ بلندتر است. کرسی‌خانه هم به اتاق‌های روبه جنوب در اطراف زمستان‌نشین می‌گویند. خانه‌باغ چهاربرج دو اتاق در اطراف زمستان‌نشین دارد که احتمالاً کاربرد کرسی‌خانه داشته‌اند.

زیبایی دیگران بناحوض‌خانه‌آن است. حوض‌خانه در ضلع شمالی و تقریباً دو متر پایین‌تر از بقیه اتاق‌ها قرار دارد. این حوض‌خانه ایوانی زیبا دارد که با چند پله به فضای تابستان‌نشین مرتبط می‌شود. تزئینات آجرکاری این بخش بنا می‌تواند ساعت‌ها چشم

هر بیننده‌ای را مشغول کند. ایوان حوض‌خانه سه ستون در وسط و دو نیم‌ستون در کناره‌ها دارد. در میان آجرهای این ستون‌هامی‌شود آجرهای لعاب‌دار آبی فیروزه‌ای دیدک‌نمای آن‌ها را زیباتر کرده‌اند.

در دو طرف این حوض‌خانه هم دو اتاق قرار دارد که پنجره‌ای روبه ایوان این فضا دارند. در مرکز حوض‌خانه نیز حوضی سنگی تعبیه شده‌است که پاشویه دارد و دهان‌شیری سنگی، زحمت انتقال آب به درون حوض را می‌کشد.

با همه این‌ها، از آنجاکه این بنا تا همین چندین سال پیش به عنوان فضای مسکونی شخصی استفاده می‌شده، تغییر کاربری‌ها و دخل و تصرف‌هایی در آن به چشم می‌آید، اما همچنان بنایی استوار و سرپاست. حالا هم امید می‌رود وسط این همه ساخت‌وساز غیرمجاز و بی‌اصل و نسب، خانه‌باغ قدیمی چهاربرج با بگرد و کاربری درخوری پیدا کند تا دست‌کم نشان دهد که باغ‌سازی در منطقه توس چه ابهتی داشته و حالا به چه روزی افتاده‌است.